

beleške o društvenim pokretima u istočnoj evropi

miroljub radojković

Polazno pitanje koje se nameće u vezi sa jednopartijskim, poludemokratskim društvinama socijalizma svakako je: kako je uopšte bilo moguće da se pojave društveni pokreti? Stanovište o političkim sistemima Istočne Evrope je da su oni bili striktno kontrolisani, da je mehanizam države nadgledao sve aspekte društvenog života, da je vladajuća partija sebi podredila takvu državu, i da su glavni tokovi društvene svesti instrumentalizovani u korist hegemonističke, jasno službene ideologije. Međutim, ovakva predstava je ispravna samo ako se tretira kao skica opštih tendencija i crta, pogodnih da se politički sistemi prezentiraju i klasifikuju.

Društveni pokreti su fenomen nastao u minulom veku. No, pošto je izučavanje njihove istorije bilo zapostavljenje, reafirmacija pokreta u današnjim uslovima izgleda kao odredena novina. Ova konstatacija pogotovo važi u zemljama Istočne Evrope, u kojima je postojanje pokreta dugo vreme bilo zanemarivo i duboko u senci samo jednog, istorijski samodelatnog i »oslobadajućeg«, t. j. privilegovanog »radničkog pokreta«. Društveni pokreti ne mogu nastati ako se ne oslobodi napetost između države i civilnog društva. Zbog toga se oni u punom svetu javljaju tek nakon propaganja autoritarnih, jednopartijskih političkih sistema u ovom delu Evrope. Relativno kratak period u kome postoji osnovni preduslov za pojavu pokreta uslovio je i relativnu oskudicu njihovog teorijskog i empirijskog izučavanja na evropskom istoku. Cilj ovog pokušaja je da se ta praznina barem delimično popuni.

**

Polazno pitanje koje se nameće u vezi sa jednopartijskim, poludemokratskim društvinama socijalizma svakako je: Kako je uopšte bilo moguće da se pojave društveni pokreti? Stanovište o političkim sistemima Istočne Evrope je da su oni bili striktno kontrolisani, da je mehanizam države nadgledao sve aspekte društvenog života, da je vladajuća partija sebi podredila takvu državu, i da su glavni tokovi društvene svesti instrumentalizovani u korist hegemonističke, jasno službene ideologije. Međutim, ovakva predstava je ispravna samo ako se tretira kao skica opštih tendencija i crta, pogodnih da se politički sistemi prezentiraju i klasifikuju. Ovim ne želimo da kažemo da navedene odlike nisu odgovarale realnosti. Naprotiv, one su tačna karakterologija totalitarnih političkih sistema, ali na teorijskom planu razmatranja. U stvarnosti, život političkih zajednica na istoku Evrope bio je mnogo bogatiji i komplikovaniji. Jer, realno posmatrano, država nikada ne može da svojim pincima obujmi čitavu pletoru kolektivnih i ličnih egzistencija u krilu civilnog društva. Službena ideologija, takođe, mogla je biti u najboljem slučaju hegemonistička, što već po određenju koje nudi Gramši, znači da je sama bila daleko najjača i najprivilegovanija refleksija, stvarnost ali da su naokolo mogle postojati (i jesu) i drugačije ideologije. Prema tome, ni u modelima jednopartijske države u Istočnoj Evropi nije se mogla sprovesti totalna, Orvelovska kontrola nad društvenim subjektima čime bi se ukinuo svaki prostor ili teren na kome se mogu pojaviti društveni pokreti. I u ovim društvinama, uvek su postojali autonomni, kontrolom nedomašeni socijalni prostori ili »niše« u kojih se stvarala neki vid društvenog protesta i otpora. Drugim rečima, jednopartijska država i pored učinjenih napora nije bila u stanju da u potpunosti »proguta« privatnu sveru niti da kontroliše celo područje kulture odakle su se ne-prekidno pomajali disidentni pojedinci i grupe.

Nemogućnost praktične, totalne kontrole privatne sfere i kulture osnovno je odgovor na postavljeno pitanje. Upravo na tom terenu socio-loška misao nalazi mogućnost da niknu društveni pokreti, i oni su se baš otuda i pojavili. Kao što su istraživači ovog fenomena ispravno zapazili, društveni pokret se u osnovi javlja kao izazov etabliраном modelu kultura i mehanizmima za reprezentaciju potreba i interesa. On za cilj napada ne uzima državu, već ugrožava važeću paradigmu legitimizacije date državne vlasti. On ne razara mehanizme odlučivanja, nego značenje doneti političkih odluka, ili takozvani vladajući javni diskurs. On dovodi pitanje samo konkretnе manifestacije moći, već u radikalnom shvanjanju Fukoa, propituje svaku moć kao takvu. Čineći sve ovo, društveni pokret se zalaže da se linija razgraničenja između države i civilnog društva što više pomeri ka prvom, kako bi se obezbedilo što je moguće više slobode u, i autonomije za, civilno društvo. U osnovi, ovo je bio i cilj društvenih pokreta koji su u poslednjoj deceniji izšli na pozornicu političkog života Istočne Evrope.

I u ovom delu sveta društveni pokreti ponikli su iz krila neslužbene, subverzivne kulture koja je u manje ili više razvijenoj formi postojala u svim socijalističkim državama čitavo vreme. Njihov uspeh u prestrukturiranju političkog i kulturnog modela bio je mnogo upečatljiviji, nego u ostalim područjima. Brza zamena institucija i vrednosti politike i kulture bila je moguća samo zato što su alternativne bile spoznate i oformljene mnogo pre nego što se čitava struktura jednopartijskih država raspala pred masovnim nezadovoljstvom naroda. Ukratko, društveni pokreti su učinili mnogo više nego što bi bilo samo izazivanje ili ukidanje etabliранog modela kulture. Možda je ovakav ishod bio neочекivan, ali,

iznenadenje se delimično može objasniti i činjenicom da se o stvarnom životu ispod oficijelne predstave o Istočnoj Evropi malo znalo u ostatku sveta.

Nama, u Evropi barem, odavno je bilo jasno da je subverzivna kultura duboko ukorenjena na njenom istoku. U stvari, tu je dugo naporedo živeo skup dve vrste kulturnih vrednosti i normi. Prvu vrstu sponzorisali su i rasprostirali svim službenim »ideološki aparatim« koristeći obrazovanje, političke rituale, udvoričku umetnost i masovne medije. Drugi skup kulturnih normi i vrednosti obnavljao se u retkim oazama civilnog društva i »sveta života«. Za njihovo rasprostiranje koristile su se porodične veze, neformalne grupe, ponekad crkve, univerziteti i javne tribine. Kontrolisani mediji nisu mogli biti upotrebljeni, ali su se zato razvijali mešoviti oblici interpersonalnog komuniciranja ili alternativni mediji. Kao gradanin koji igra određenu društvenu ulogu, i kao privatna ličnost u svetu života, svaki pojedinac je bio izložen uticaju obeju skupova sukobljenih kulturnih vrednosti. Mladi ljudi su u školi učili o ideološki konstruisanim, službenim i za moć podupirućim normama i vrednostima; sasvim drugi skup, gotovo dijagonalno suprostavljen prvom, učili su i iskusili u porodicu. Zaposleni su na radnim mestima dolazili u dodir sa najvećim delom službenog političkog diskursa; u susretima sa prijateljima i kolegama van sveta rada obavljali su sasvim suprotan diskurs.

Jasno, na planu kulture je postojala dihotomija: Skup vladajućih kulturnih normi i vrednosti promovisali su različiti politički rituali i on se reflektovalo kroz podredene i kontrolisane masovne medije. Na drugoj strani, sasvim drugačiji registar je postojao u svetu privatnog, čineći da svakodnevni život izgleda kao nešto »abnormalno«, ako se ima u vidu da je cilj svakog političkog rituala da stvari predstavi onakvim »kakve bi trebalo da budu«. Veliki deo kritike sa spontanim utemeljenjem zapazio je svako ko je ove zemlje posetio za vreme »državnog socijalizma«. Spolja, nju je bilo teže primetiti jer se manifestovala kao kritika društvene strukture i političkog sistema kroz religiozno komuniciranje, grupne diskusije ili alternative i/ili tajne masovne medije.

Ovakvo je izgledalo područje kulture na kome su se pojavili društveni pokreti. Imajući u vidu da je i moćna socijalistička država postepeno gubila mogućnost i sredstva da nadzire šta se sve događa u porodicu, crkvi, kafanama, klubovima, tribinama, univerzitetima itd. — Ove institucije i neslužbena kultura postale su glavno sklonište za protivnike komunističkih režima, u kome su oni ne samo ispoljavali i održavali svoje političke ciljeve u kulturnom ili artističkom obliku, nego su veoma doprinisili ubrzavanju rasta spontanih, ka akciji orientisanih društvenih pokreta.

U osnovi, teren na kome se stvarala tensija i na kome se uobičavala orijentacija ka akciji u suštini, strukturalno, isti je kao u ostalim, modernim, višepartijskim sistemima. Međutim, rezultati delovanja pokreta sasvim su drugačiji. Partijske države Istočne Evrope su jedna za drugom rekonstruisane pod pritiskom društvenih pokreta. Civilno društvo je naglo ojačalo. Ukinuti su stari, monopolizovani nadzorni mehanizmi države i privrede stvarajući nov politički kontekst — liberalnu, višepartijsku demokratiju. Toliku društvenu promenu pokreti nisu ostvarili ni u jednom drugom delu sveta. Barem za evropske istraživače, ovo nije veliko iznenadenje. Jer, kao što je rečeno, oni su ranije zapazili koliki je socijalni napon i pritisak nastao suzbijanjem slobode pod pritiskom monopolske vladavine jedne partie oslonjenom na ideologiju, oficijelnu kulturu, i sveoprsutnu državu. Kada je jedan od tih stubova oslonca bio potkopan, čitava državom »armirana« društvena struktura se obrušila. Raspad socijalističkih država sasvim dobro se uklapa u kontekst, za koji Plotke kaže da je najpogodniji za temeljan prevrat.

»Možda postoji država u kojoj su novi društveni pokreti sasvim novi jednostavno zato što izražavaju kulturne teme; u kojoj nastaju i bore se izvan okvira liberalno-demokratske jednakosti; i u kojoj napor da se vrednuju i održe identiteti može u potpunosti da se pojavi izvan domena regularne politike.«¹⁾ Zajista, društveni pokreti u istočnoj Evropi borili su se izvan okvira liberalno-demokratskog konteksta. On, jednostavno, nije postojao. Razaračući službeni javni diskurs i kulturu u službi vlasti, oni su zapravo doprineli stvaranju takvog konteksta u svojim zemljama po prvi put. Oni se nisu samo borili izvan domena »regularne« politike, već i za novu vrstu političke regularnosti. Ukaupan rezultat ovih borbi toliko duboko je izmenio društva o kojima je reč, da ima opravdanja da se 1989. godina proglaši za stvarnu revoluciju u Istočnoj Evropi.²⁾

1) David Plotke, *What's So New About New Social Movements*, Socialist Review, 1990, vol. 20, no. 1, str. 96

2) Vidi Ralph Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Times Books, New York, 1990.

3) Alberto Melucci, *Social Movements and the Democratisation of Everyday Life*, u John Keane (ed.), *Civil Society and the State*, Verso, New York, 1988.

4) John A. Hannigan, *Alain Touraine, Manuel Castells and Social Movement Theory*, The Sociological Quarterly, 1985, vol. 26, no. 4, str. 447.

5. A. Z. Pelczynski, *Slidarity and 'the Rebirth of Civil Society' in Poland*, u John Kean (ed.), op. cit., str. 361.

6) Petr Uhl, *The Fight for Socialist Democracy in Czechoslovakia*, New Left Review, 1990, no. 179, str. 116.

7) A. Z. Pelczynski, op. cit., str. 368.

8) Jean L. Cohen, *Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements*, Social Research, 1985, vol. 52, no. 4, str. 708.

9) Vidi: John A. Hannigan, op. cit.

10) John A. Hannigan, op. cit.

11) John A. Hannigan, op. cit.

12) John A. Hannigan, op. cit.

13) John A. Hannigan, op. cit.

14) John A. Hannigan, op. cit.

15) John A. Hannigan, op. cit.

16) John A. Hannigan, op. cit.

17) John A. Hannigan, op. cit.

18) John A. Hannigan, op. cit.

19) John A. Hannigan, op. cit.

20) John A. Hannigan, op. cit.

21) John A. Hannigan, op. cit.

22) John A. Hannigan, op. cit.

23) John A. Hannigan, op. cit.

24) John A. Hannigan, op. cit.

25) John A. Hannigan, op. cit.

26) John A. Hannigan, op. cit.

27) John A. Hannigan, op. cit.

28) John A. Hannigan, op. cit.

29) John A. Hannigan, op. cit.

30) John A. Hannigan, op. cit.

31) John A. Hannigan, op. cit.

32) John A. Hannigan, op. cit.

33) John A. Hannigan, op. cit.

34) John A. Hannigan, op. cit.

35) John A. Hannigan, op. cit.

36) John A. Hannigan, op. cit.

37) John A. Hannigan, op. cit.

38) John A. Hannigan, op. cit.

39) John A. Hannigan, op. cit.

40) John A. Hannigan, op. cit.

41) John A. Hannigan, op. cit.

42) John A. Hannigan, op. cit.

43) John A. Hannigan, op. cit.

44) John A. Hannigan, op. cit.

45) John A. Hannigan, op. cit.

46) John A. Hannigan, op. cit.

47) John A. Hannigan, op. cit.

48) John A. Hannigan, op. cit.

49) John A. Hannigan, op. cit.

50) John A. Hannigan, op. cit.

51) John A. Hannigan, op. cit.

52) John A. Hannigan, op. cit.

53) John A. Hannigan, op. cit.

54) John A. Hannigan, op. cit.

55) John A. Hannigan, op. cit.

56) John A. Hannigan, op. cit.

57) John A. Hannigan, op. cit.

58) John A. Hannigan, op. cit.

59) John A. Hannigan, op. cit.

60) John A. Hannigan, op. cit.

61) John A. Hannigan, op. cit.

62) John A. Hannigan, op. cit.

63) John A. Hannigan, op. cit.

64) John A. Hannigan, op. cit.

65) John A. Hannigan, op. cit.

66) John A. Hannigan, op. cit.

67) John A. Hannigan, op. cit.

68) John A. Hannigan, op. cit.

69) John A. Hannigan, op. cit.

70) John A. Hannigan, op. cit.

71) John A. Hannigan, op. cit.

72) John A. Hannigan, op. cit.

73) John A. Hannigan, op. cit.

74) John A. Hannigan, op. cit.

75) John A. Hannigan, op. cit.

76) John A. Hannigan, op. cit.

77) John A. Hannigan, op. cit.

78) John A. Hannigan, op. cit.

79) John A. Hannigan, op. cit.

80) John A. Hannigan, op. cit.

81) John A. Hannigan, op. cit.

82) John A. Hannigan, op. cit.

83) John A. Hannigan, op. cit.

84) John A. Hannigan, op. cit.

85) John A. Hannigan, op. cit.

86) John A. Hannigan, op. cit.

87) John A. Hannigan, op. cit.

88) John A. Hannigan, op. cit.

89) John A. Hannigan, op. cit.

90) John A. Hannigan, op. cit.

91) John A. Hannigan, op. cit.

92) John A. Hannigan, op. cit.

93) John A. Hannigan, op. cit.

94) John A. Hannigan, op. cit.

95) John A. Hannigan, op. cit.

96) John A. Hannigan, op. cit.

97) John A. Hannigan, op. cit.

98) John A. Hannigan, op. cit.

99) John A. Hannigan, op. cit.

100) John A. Hannigan, op. cit.

101) John A. Hannigan, op. cit.

102) John A. Hannigan, op. cit.

103) John A. Hannigan, op. cit.

104) John A. Hannigan, op. cit.

105) John A. Hannigan, op. cit.

106) John A. Hannigan, op. cit.

107) John A. Hannigan, op. cit.

108) John A. Hannigan, op. cit.

109) John A. Hannigan, op. cit.

110) John A. Hannigan, op. cit.

111) John A. Hannigan, op. cit.

112) John A. Hannigan, op. cit.

113) John A. Hannigan, op. cit.

114) John A. Hannigan, op. cit.

115) John A. Hannigan, op. cit.

116) John A. Hannigan, op. cit.

117) John A. Hannigan, op. cit.

118) John A. Hannigan, op. cit.

119) John A. Hannigan, op. cit.

120) John A. Hannigan, op. cit.

121) John A. Hannigan, op. cit.

122) John A. Hannigan, op. cit.

123) John A. Hannigan, op. cit.

124) John A. Hannigan, op. cit.

125) John A. Hannigan, op. cit.

126) John A. Hannigan, op. cit.

127) John A. Hannigan, op. cit.

128) John A. Hannigan, op. cit.

129) John A. Hannigan, op. cit.

130) John A. Hannigan, op. cit.

131) John A. Hannigan, op. cit.

132) John A. Hannigan, op. cit.

133) John A. Hannigan, op. cit.

134) John A. Hannigan, op. cit.

135) John A. Hannigan, op. cit.

136) John A. Hannigan, op. cit.

137) John A. Hannigan, op. cit.

DRUŠTVENI POKRETI

Mehanizmi rasta i rada

Pored osnovnog objašnjenja koje se tiče baze na kojoj su društveni pokreti ponikli, važno je uporediti teorijske postavke sa njihovom stvarnom, spontanom konstrukcijom. Kao što je poznato, postoji čitav niz teorija koje pokušavaju da objasne kako oni nastaju i održavaju se u životu. U objašnjenju koje je ponudio Meluči,³⁾ društveni pokret postepeno izrana iz mreže poluuronjenih u život svakodnevice. Drugim rečima, subjekti realno postoje, ali je osnovno pitanje kako se mogu identifikovati, povezati i akciono organizovati. Situacija koju smo opisali u prvom deljku samo delimično potvrđuje propoziciju koju nudi Meluči. Jer, povezivanje pojedinača u „poluuronjene mreže“ bio je izuzetno težak zadatak u socijalističkim državama. Svaka takva mreža koja ugrožava poređak bivala je odmah po otkrivanju etiketirana nejnepovoljnijim, ideološkim terminima kao: dissidenti, sluge inostranih neprijatelja, strani agenti itd. s ciljem da bude strpana u zatvor/izolaciju. Rane faze u razvitku društvenih pokreta u svim socijalističkim zemljama potvrđuju ovakvu konstataciju – krajnje netolerantni kontra-akciji vlasti. Stoga su oaze civilnog društva zaštićene porodicom, crkvom, univerzitetima, časopisima itd. bile medusobno izolovane, a kontakti su bili ekstremno otežani ili nepostojeci. Ideja o nastanku pokreta iz slobodnih mreža pojedinaca uronjenih u svet života nema dovoljno potvrde u Istočnoj Evropi.

Po mišljenju ovog autora, realnoj situaciji je bliža ideja Turena o nužnosti da unutar pokreta postoji socijalistički intervencijski grupa. O tom pristupu, koji više odgovara činjenicama iz pomenutog dela Evrope, Haningen kaže: „Ako se intervencijska grupa vidi kao mikrokosmos pokreta u celini, tada treba da znamo mnogo više detalja o pozadini učesnika, kako su se regrutovali, o internoj strukturi grupe itd.“⁴⁾ Za bivše socijalističke države sada imamo ovakve podatke. To su bili veoma dobro obrazovani intelektualci, koji su prvi stekli svoj individualni identitet, a potom postali klici masovnih društvenih pokreta. Oni su se obično okupljali oko časopisa, klubova, univerzitetskih katedri, u crkvama – to jest, institucijama izloženim najmanje efikasnog kontroli. Ovu hipotezu o intervencijskoj grupi potvrđuju i učesnici i očeviđaci rasta društvenih pokreta u Istočnoj Evropi. Ovde ćemo citirati samo podatke date u vezi sa možda najbolje proučenim pokretom, Solidarnošću u Poljskoj, „... komitet za odbranu radnika (KOR) osnovan je još 1976. a 1978. godine preimenovan je u komitet za odbranu društva (KSS–KOR)“⁵⁾ i u vezi sa Gradanskim forumom u CSSR. „Na primer, postojale su oblasti i preduzeća u kojima se čak i trećina ljudi registrovala kao pripadnici Gradanskog foruma. Na drugim mestima, Forum je sačinjavalo tek nekoliko pojedinaca, a veći broj je davao podršku prisustvujuci na sastancima. Ogranici su postojali i u Armiji. U veloj zemlji bilo je više od 10 hiljada štrajkačkih odbora. Oni su ponekad postojali naporedo sa Gradanskim forumom u preduzećima, a ponekad se radilo o istoj stvari. Postojalo je i Udruženje štrajkačkog odbora, ciji je zadatak drugačiji nego Forumov. Oni imaju sindikalističku liniju povezivanja, ne sa zadatom da odmah sprovode štrajkove, nego da održavaju stanje pripravnosti.“⁶⁾

Ovakve i slične grupe na sebe su preuzele odgovornost za potonje izgradivanje mreža, i za njihovo preokretanje u akciju. Kada su interventne grupe bile u stanju da izbegnu proganjanje starih režima, ili kada su bile toliko brojne da su uvek neki članovi ostajali na slobodi, one su predstavljale ferment društvenih pokreta. Dakle, najprikladnije objašnjenje je o mehanizmu rasta društvenih pokreta (a posebno novih društvenih pokreta) u Istočnoj Evropi, čini mi se, pruža tercija učenja. Kontrareža spontano narastajućim izazovima poretka, i novim pristalicama, bio je strah od držvene opresije. U takvim uslovima zaista je potencijalnim sledbenicima bio potreban proces učenja novih senzibiliteta i ciljeva. I ovaj proces dobro opisuje sledeće reči Pelcinskog: „Središne intelektualne grupe koje su organizovale peticije, izdavale samizdate, periodične publikacije i knjige, održavale akademске seminare i povremene diskusije sa radnicima, proizvodile izveštaje o stanju republike – kritičke analize o društveno-ekonomskoj krizi u zemlji – opstale su u životu zahvaljujući slabljenju partitske kontrole, relativnoj toleranciji aparata policijske bezbednosti i odredenom stepenu nezavisnosti sudstva. One nisu bile infrastruktura neke zaista autonomne društvene organizacije (podvukao M. R.)“⁷⁾ akcije koje su ovde opisane (i naglašene) ne mogu se shvatiti drugačije nego kao poluvajan proces učenja, koji inicira interventnu grupu, a koji koristi potencijalnim sledbenicima. Činjenica da su u korenju pokreta u Istočnoj Evropi bile grupe hrabrih, vrhunskih, intelektualaca moramo uvek imati u vidu. Ona je veoma važan fakt za moguće razmatranje rasta pokreta kroz proces učenja, što treba još empirijski potvrđivati. Osim toga, ova će činjenica biti veoma značajna za potonju diskusiju o ulozi društvenih pokreta u poslednjem deljku ovog rada.

»Stari« i »novi« društveni pokreti

Karakterizacija društvenih pokreta prema vremenu nije ujedno pojavljivanja ima poseban značaj u Evropi. Ko je u Istočnoj Evropi, kada se govori o „stariim“ društvenim pokretima, obično se misli na studentske i protivkulturne pokrete koji su se pojavili u poznim šezdesetim godinama. Vododelnička je famozna 1968. godina. Otuda, kvalifikacija društvenog pokreta kao »novog«, obično je rezervisana za savremeni trend, nastao u samadesetim godinama. Međutim, tačno je da je istorija društvenih pokreta mnogo dugotrajnija. I sam termin, kao i fenomen, pojavili su se toliko davno, kao što je to bila prva polovina XIX veka. Ali, te rane faze zaista duge i inte-

resantne istorije sada su pomalo zaboravljene. Imajući to u vidu, pokreti iz šezdesetih godina su u poređenju sa minulim vekom »novi«, baš kao što su u poređenju sa njima oni iz osamdesetih godina takođe »novi«. Sve zavisi koje istorijske faze se poredaju.

Međutim, ovakvo razlikovanje ima smisla jedino na prostoru Zapadne Evrope. Na Istoku, potrebno je ponovo razmotriti onu istorijsku, prvobitnu razliku u imenovanju društvenih pokreta. Jer, u ovom regionu, nema sumnje, velikim društvenim promenama u poslednjoj deceniji doprineli su i neki pokreti čiji se pandan na drugim prostorima nalazi još u prošlom veku. Time se ponavlja i ranije izneta konstatacija, da su socijalistička društva, tek sada stigla u fazu stvaranja liberalno-demokratskog konteksta, što je Zapad završio mnogo ranije. U tom smislu, kao što će biti pokazano, za karakterisanje društvenih pokreta u Istočnoj Evropi trebalo bi primeniti termine sa dvostrukim atributom. Religiozni i nacionalistički pokreti morali bi se označiti kao »novi-starci« društveni pokreti; feministički, mirovni, antiratni i ekološki pokreti predstavljaju stoga »nove-nove« društvene pokrete. Naravno, ne samo da je ovakva vrsta označavanja neuobičajena, ona je i zburujuća pa bi mogla izazivati dalje terminološke nesporazume. Zbog toga će se od nje u ovom radu odustati, i ostaće se na kolokvijalnoj, evropskoj poddeli »starih« i »novih« društvenih pokreta. Za Istočnu Evropu ovi atributi nemaju vremensko određenje – obe vrste su vrlo nova pojava.

Ovakav dualitet vrsta društvenih pokreta bio je moguć na istoku Evrope jer tamošnja društva nisu prošla sve »normalne« etape društvenog razvoja kao ostatak kontinenta. Time želim da kažem da u njima nije ni bilo punog razmaha civilnog društva, odnosno, da ga je i pri nastanku kaptirala jednopartijska država. Obe vrste društvenih pokreta ovde su se borile protiv istog neprijatelja – takve moćne države. Stari pokreti bili su usmereni na stvaranje liberalno-demokratskog konteksta, sa više-špartijskim parlamentarnim demokratijama kao operacionalizovanim ciljem. Kao što ćemo videti, u svim slučajevima kada je taj cilj postignut, ovi pokreti dozivljavaju dvostruku sudbinu: ili se transformišu u klasične, parlamentarne političke partie, ili, jednostavno se rastapaju. Najradikalnije pristalice starih društvenih pokreta takođe imaju izbor dva načina ponašanja: ili da učestvuju u utvrđivanju novonastalog porekta u sklopu klasičnih mehanizama participacije i reprezentacije u polju politike, ili, da pokušaju da nastave da se bore za saznavati individualni i kolektivni identitet i dalje, i da pridu »novim« društvenim pokretima koji ne prestaju da izazivaju poređak ni nakon dosezanja liberalno-demokratskih vrednosti.

Dakle, pretežno novi pokreti sada i nadalje ugrožavaju poređak u Istočnoj Evropi. Jer, oni nastavljaju nakon rušenja jednopartijske države da se bore za svoje identitete i osećanje, budući da im ciljevi nadmašuju institucionalne aranžmane nastale u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine. Oni nastavljaju da sledi ono što Koenova naziva »novim dimenzijom objektivnosti«. Nova dimenzija NDP, od feministizma do ekologije, obuhvata refleksivan odnos prema objektivnom, subjektivnom i društvenom svetu budući da se njome konceptuiraju pitanja ličnog i društvenog identiteta, ugrožava društvenu interpretaciju normi, da se stvaraju nove putem komunikativnog delovanja i da se predlažu alternativni putevi odnosa prema okruženju.⁸⁾ U empirijskoj ravni zemalja koje ispitujem, receno znači da restauracija kapitalizma ili uspostavljanje države blagostanje ne znači kraj rada novih društvenih pokreta. S obzirom da u zemljama Istočne Evrope još živi sećanje na socijalističke vrednosti i norme (bilo autentične ili pertevitane) novi društveni pokreti zaista moraju da definisu svoje ciljeve negde između propalog i željenog porekta, kao novu dimenziju ili »treći put« razvoja kroz slobodu društva.

Ako podemo od tumačenja teorije akcije, onako kako ga nudi Haningen,⁹⁾ lako se može objasniti istovremeno stvaranje starih i novih društvenih pokreta u Istočnoj Evropi. U oba slučaja, iza scene se dešavalo snažno i brzo aktiviziranje kolektivnih identiteta. Međutim, kod starih društvenih pokreta na delu je bilo burno sticanje grupnog identiteta (ili identiteta grupe). Pripadnost velikim grupama snažno je motivisalo ogroman broj pojedinaca za akciju. Na istoku je ovim putem poniklo najmanje tri (stara) društvena pokreta: a) pokret za oslobođanje društva; b) nacionalistički pokret; i c) religiozni pokret. Svi oni kada su došli direktno iz prošlovekovne istorije drugog dela Evrope.

Pokreti za oslobođanje društva imali su dosta izraženu klasnu komponentu. Takav je primer poljske Solidarnosti u prvoj fazi, do 1980. godine. Tada proglašen je cilj pokreta bio je, na primer, uspostavljanje »samoupravne republike«. Slično je nastao rumunski Nacionalni front spasa. Grupni identitet se brzo stvarao u kontrapolariranju ogromne mase obespravljenih gradana i tankog sloja »nomenklature« što je dovelo do uspešnog ustanka protiv Čaušescuovog režima. Slično tome, Forum za gradska prava kao pokret u CSSR je u poslednjoj fazi, pre novembra 1989., imao karakteristike pokreta za oslobođenje čitavog društva. U tom smislu, pridobio je podršku svih slojeva. Istovremeno, ovde opisani primeri su stari društveni pokreti koji nisu bili isuviše, odnosno prenaglašeno, poprimili religioznu ili nacionalističku komponentu. Međutim, ova dva aspekta nisu nikako bila sasvim isključena.

Nacionalistički pokreti su drugi primer brzog postizanja grupnog identiteta. To je ujedinjujući motiv iza snažnih društvenih pokreta u sovjetskim pribaltičkim republikama. Oni se istovremeno bore za sticanje nezavisnosti od SSSR i za unutrašnje društvene promene/reforme. Demokratski forum, kao nukleus šireg društvenog pokreta u bivšoj NDR, sadržavao je jasnu nacionalističku komponentu koja je omogućila veoma brzo (izgleda preuranjeno) ujedinjenje obe Nemačke. U promenjenim uslovima, posle prisajedinjenja, sledbenici ovog grupnog identiteta sa jakom nacionalnom komponentom odgovor-



DRUŠVENI POKRETI

ni su za povampirenje pronacističkih osećanja u bivšoj NDR. Nacionalističke strasti unutar Nacionalnog fronta spasa u Rumuniji pretile su jedno vreme da preusmere akciju čitavog pokreta, a bile su primetne i među društvenim pokretima u Bugarskoj. Stari društveni pokreti motivisani nacionalnim osećanjima najmoćniji su faktor promene u Jugoslaviji, i ovde ne prete samo da obezbede transformaciju moći i društvenu programu, nego da sasvim razore državu i njen suverenitet (na razini SFRJ).

Religiozni život je takođe bio veoma suzbijen u vreme komunističkih partijskih država. Stoga nije čudno da su neki društveni pokreti u Istočnoj Evropi nastali oko religioznog, grupnog identiteta, na bazi religioznih osećanja. Ova vrsta senzibiliteta je potpomagala brzi rast Solidarnosti nakon 1980. godine. Postoji i snažna korelacija između nacionalističkih društvenih pokreta u baltičkim republikama i religioznog osećanja, jer se radi o razlici između katolika u njima i pravoslavne Rusije. Odgovor ruske populacije je takođe delom bio kroz religiozni pokret. Primer »Pamjati« u Rusiji dobro ukazuje na upotrebu religioznog identiteta da bi se obezbedila motivacija za akciju. U Jugoslaviji takođe nailazimo na uključenost jakih konfesionalnih identiteta prilikom stvaranja i potom održavanja nacionalističkih pokreta. Povezivanje dve vrste grupnih identiteta i ovde je lako bilo uspostaviti, jer postoji gotovo idealno preklapanje nacija i konfesija.

Da zaključimo. Stari društveni pokreti su u Istočnoj Evropi bili mnogo delotvorniji nego novi, mada su oni saradivali u razaranju jednopartijske države. Dobili su izuzetno masovnu podršku jer je bilo relativno lako generisati društvenu snagu oko tako očiglednih grupnih identiteta. Identitet stečen rođenjem ili socijalizacijom kroz porodicu ili crkvu lako se uočava i ispoljava. Paradoski koji se javlja u ovakvoj konstellaciji je sledeći. Stari društveni pokreti u Evropi imali su ekonomske i političke ciljeve koji su se u mnoštvo slučajeva slivali ka projektu zvanom socijalizam. Na istoku, replike ovih pokreta u XX veku su ostvarile ekonomske i političke ciljeve razaračući jedan dociran, odnosno izopaćen oblik baš socijalizma!

Medutim, kada se razmišlja o silini i brzini stvaranja starih društvenih pokreta u Istočnoj Evropi, kao i o njihovim neospornim uspesima u transformaciji društva, treba voditi računa o još jednom faktoru. Šta je to ojačalo njihovu osnovicu — grupni identitet? Po mišljenju ovog autora to su mnogobrojne grupe gradana koje su takođe lako identifikovane kao »drugi«, to jest, dominantnom identitetu neupodobljenim pojedinци. Bez njih bi bilo mnogo teže, pa i dugotrajnije, oblikovanje centralnih, motivacionih identiteta. Svoje vreme, ovakve grupe »drugih« bile su tretirane kao »žrtvena jagnjad«.

U praksi, one su bile, i još uvek su, izložene raznim vrstama napodaštavanja, opresije i proganja.

Prva vrsta »drugih« koja je ubrzavala sticanje dominantnog grupnog identiteta na istoku Evrope su svi koji nemaju tradicionalne, kulturne ili nacionalne veze sa većinom građana. Zbog toga su nastali zasista neprijateljski stavovi prema Jevrejima, Ciganima i Rusima u gotovo svim zemljama Istočne Evrope. Cigani su posebno ugroženi u Rumuniji, Madarskoj, i Češkoslovačkoj. Jevreji su izloženi novom talasu antisemitizma u Poljskoj i SSSR. Rusi su jasno nepoželjni »drugi« u Baltičkim republikama, jer pripadaju najmoćnijoj naciji u zemlji kao celini. U drugom vodu, kao pripadnici vojnih kontingenata, Rusi su nepoželjni »drugi« u svim onim državama koje su iskusile neku vrstu intervencije (vojne) SSSR.

Druga vrsta »drugih« pomoći kojih se hrano dominantan grupni identitet klasičnih društvenih pokreta (a posebno nacionalističkog) su sve nacionalne manjine. Stoga nije izmenadjuće da je u Istočnoj Evropi sa jačanjem starih društvenih pokreta nastajao neki oblik progona manjina. Takav je slučaj u Rumuniji (sa Madarima), u Bugarskoj (Turci), u bivšoj NDR (gastarbeiteri iz Azije), u nekim od delova SSSR (Jermenii itd.) i u Jugoslaviji (Albanci). U svim pomenutim i dobro znanim primjerima odredena ideoiskrakacija starih društvenih pokreta odgovorna je za loš tretman etničkih manjina.

Treća vrsta »drugih« su punopravni članovi istih društava u kojima su naglo narastali stari društveni pokreti. U stvari, opravданo ili neopravданo, oni su identifikovani kao dobitnici u starom komunističkom režimu, i identitet grupe stvaran je u oponiciji prema njima. To su, na primer, svi pripadnici partijskih privilegovanih slojeva i birokratije, »nomenklatura«, komunisti, »crvena buržoazija« itd. Revanšizam prema takvim grupama lako se uočava u svim zemljama Istočne Evrope. U nekim državama, kao što su SSSR i Jugoslavija, citavi narodi su pod rizikom da budu izjednačeni sa strukturom starih režima, optuženi i proganjeni. Oni ostaju predmet mržnje i nakon društveno-ekonomskih transformacija, utoliko više ukoliko stvarni rezultati više odstupaju od projektovanih ciljeva pokreta. To su ujedno i one tačke u kojima zemlje Istoka mogu da padnu i ispod (niskog) već domašenog nivoa civilizacije. Takođe, to je opasna tačka na kojoj stari društveni pokreti mogu nakon ostvarenja glavnih ciljeva da pervertiraju i postanu baza novih opresivnih, antidemokratskih režima čime se ponovo ugrožava telo utemeljeno civilno društvo u ovim zemljama. Stoga, moramo ozbiljno primiti k znanju upozorenje koje je dao Darendorf u analizi revolucije u Istočnoj Evropi. »Pravo na samoopredelenje je u najboljem slučaju drugorazredno pravo, daleko iza građanskih, političkih i socijalnih prava građanstva, a ono možda i nije pravo uopšte nego zahtev koji ističu populistički lideri koji svoje narode mogu povesti u otvoreno društvo, ali isto tako lako, mogu jednu vrstu ropsstva ili otvorene vlasti zameniti novom, originalnom tiranijom.«¹⁰⁾

(nastaviće se)



rastakanje političkog monopola

Ijubiša despotović

(značaj novih društvenih pokreta za pluralizaciju političkog života u madarskoj)

Proces strukturalnih promena koji je zahvatio zemlje istočne Evrope otvorio je prostor za pluralizaciju političkih sistema u njima. Procesi glasnosti i perestrojke sve brže prerastaju i nadrastaju prvo bitne oblike demokratizacije čiji su pojmovni izraz predstavljali, usložnjavajući se u brojnije oblike pluralnog političkog organizovanja, koji sve signifikanter koracima rastajući okvre starog monopolskog organizovanja države i društva. Amlagam moći i vlasti koji je u sebi sjedinjavala kruta monistička formula boljevičke prakse uz mnoge poteškoće i probleme sada zasigurno i ne bez ambicija biva menjana demonopolisanim i razudenim sistemom pluralne demokratije. Iako se ovi procesi odvijaju snažno i burno, sa mnogo emocija i ideologizacije oni nužno ostavljaju sliku smetenosti i početnog demokratskog haosa. U nastalom vakuumu između razorenog političkog sistema sovjetskog tipa i još uvek nesredene i ne konstituisane političke alternative prečesto dolazi do političkog sukoba starog i novog koji svoju negativnu energiju prazni u pravcu društva a ne države kako bi se to moglo očekivati.

Za razliku od većine istočno-evropskih zemalja Madarska je po mnogo čemu predstavljala izuzetak. Prateći tokove promena koji su se odvijali u ovoj za nas susednoj zemlji moguće je bilo zapaziti neke od bitnijih odrednica koje svedoče o ranjenoj tvrdnji:

● Madarska je najbrže reagovala na procese popuštanja koje je svojom politikom omogućio sovjetski predsednik Gorbačov.

● iskoristivši nastali politički prostor za promene Madarska je među prvima otpočela sa organizovanim i sistematskim reformama koje su imale težište pre svega na reformi političkog sistema,

● ona je tako prednjačila i po smelosti i po dubini reforme političkog sistema ne libeći se da u samom startu objavi da je njihov krajnji cilj uvođenje višestranačkog političkog sistema uz obilato oslobođanje od socijalističke ikonografije,

● u procesu transformacije do konačno proglašenog cilja u Madarskoj je oslobođeno najviše prostora za delatnost alternativnih političkih grupacija kakvi su novi društveni pokreti na primer,

● što je najvažnije u ovoj zemlji je uz mnogo manje trzavica i lomova nego što je to kod drugih, izvršena konstitucija nove vlasti uz slobodne višestranačke izbore i njemu odgovarajući parlamentarizam. S obzirom da se u ovom radu bavimo pre svega ulogom novih društvenih pokreta u procesu pluralizacije Madarskog društva naša će analiza stoga morati imati dva bitna ograničenja. Prvo ona će biti vremenski ograničena na političke procese i promene koji su se zbili do kraja 1989. godine, izostavljajući one kardinalne promene koje su se desile u političkom sistemu Madarske (višestranački izbori i promena karaktera vlasti) kako zbog nedostatka literature tako i zbog naše tematske opredeljenosti da pratimo aktivnost i delatnost novih društvenih pokreta. Drugo ograničenje proističe iz naše opredeljenosti da pratimo samo one promene koje su u najtešnjoj vezi sa aktivnošću alternativnih pokreta na konstituisanju nezavisne sverne javnosti i tzv. civilnog društva kao neophodnih pretpostavki za uvođenje višestranačkog parlamentarizma.

OSOBENOSTI MADARSKOG POLITIČKOG SISTEMA

Politički sistem u Madarskoj za poslednjih nekoliko decenija održavao je i po karakteru i po načinu funkcionišanja tipski model organizovanja države i društva kakav je bio propisan za sve zemlje istočno-evropskog bloka. Plaćajući sudbinu zemlje u kojoj je socijalizam uvezan bez mogućnosti izbora i stvarne političke alternative, Madarska je pokušavala da tokom društvenih promena kroz koje je prolazila vrši modifikacije i izvesne korekcije kako na samom modelu tako i u praksi. S obzirom na skuren politički prostor i stalno prisustvo ideološkog supervizora (oličenje u Sovjetskom saveznu) svi pokušaji za demokratizaciju političkog sistema u Madarskoj bivali su kratkog datha i organičenog dometa. Inovacije koje su vršene niukom slučaju nisu zadirale u pravi karakter i suštinstvu datog političkog sistema. Istimčući njegov osnovni karakter Peter Schmidt kaže: »Suština ove osnovne strukture je jednopartijski sistem, odnosno postojanje isključivo jednog cen-

